

TEORIE A METODOLOGIE ORÁLNÍ HISTORIE / THEORY AND METHODOLOGY OF ORAL HISTORY

Padouch nebo hrdina. Osobní archivní fondy a jejich využití v biografickém výzkumu/Villain or Hero. Personal Archives and Their Use in Biographical Research

Markéta Járová – Karel Řeháček

Abstrakt

Příspěvek se věnuje problematice osobních fondů v archivech, možnostem jejich získávání a archivního zpracování, způsobům a možnostem jejich dalšího badatelského využití. Dále se pak studie věnuje konkrétnímu obsahu osobních fondů jakožto i zpřístupnění osobních fondů badatelům i dalším zájemcům o archiválii zůstavitele. Závěr studie se zabývá využitím osobních fondů ve výuce dějepisu a navrhuje rozšíření již osvědčených historiografických školních projektů o další rozměr a to shromáždit a utřídit o dané osobnosti co nejvíce informací a dále předat do teritoriálně příslušné paměťové instituce.

Abstract

This article addresses the issue of personal archival collections, the possibilities of their attainment, archival processing methods and ways of their further use for research. This study is also devoted to specific contents of personal archival collections, as well as to the disclosure of personal collections to researchers and other persons. In conclusion, this article looks at the use of personal collections in history teaching in schools.

Klíčová slova: archiv, osobní fond, archiválie, artefakt, archivář

Key Words: archives, personal archival collections, archives, artifact, archivist

I. Osobní fondy a jejich charakteristika

Veškeré oblasti života společnosti jsou spojeny s konkrétními osobnostmi, které je určují a ovlivňují. V případě historických událostí to platí dvojnásob, protože dějiny jsou mnohdy utvářeny právě nevšedními, byť mnohdy silně kontroverzními jedinci. Jednou z metod výuky regionálních dějin je tak využití osobního příkladu, ať pozitivního („hrdina“) či negativního („padouch“). Archivy nabízejí v oblasti didaktické aplikace historických událostí vyučujícím a jejich žákům či studentům možnost využití specifického typu archivních souborů, osobních fondů, stále častěji i databází pamětnických vzpomínek.² Ty poskytují jednak podklady k historickému výzkumu života a díla jednotlivých osobností, jednak představují cenný doplněk k dochovaným archiváliím úřední povahy.

Osobní archivy panovníků či významných šlechticů vznikaly již od pozdního středověku. Svou povahou se však tyto tzv. rodové archivy poněkud odlišují od později konstituovaných osobních fondů, které jsou tématem tohoto pojednání. Z pohledu archivní terminologie jsou osobní fondy (mnohdy nepřesně též archivní, osobní, písemné či literární pozůstalosti) archivními soubory neúředního charakteru, jejichž archiválie pocházejí primárně z činnosti jednotlivců. Jedná se tedy o

² O využití osobních vzpomínek viz též MORÁVKOVÁ, Naděžda. Orální historie v přípravě budoucích učitelů dějepisu- několik postřehů z využití přímých i mediálně zprostředkovaných svědectví pamětníků ve výuce dějin/Oral History in Preparation of Intending Teachers of Historiography – Some Remarks on Using of Direct and Medial Contemporary Evidence in History Teaching, *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd*, roč. 25, 2011, č. 2, ISSN 1211-6068, s. 67 – 72; MORÁVKOVÁ, Naděžda. Orální historie ve výuce společenských věd na školách, možnosti a metody, *Civilia: Odborná revue pro didaktiku společenských věd*, roč. 4, č. 1. Olomouc: Katedra společenských věd PF Univerzity Palackého v Olomouci, ISSN 1805-3963, s. 31-36.

dokumenty, které spadají výlučně do sféry osobního vlastnictví a na jejichž uložení v archivech a dalších paměťových institucích (muzeích, knihovnách, galeriích) neexistuje žádný právní nárok. Z této skutečnosti také vyplývá většina problémů, které se v souvislosti s archiváliemi osobní povahy vyskytují.

Přestože se jedná o archivní fondy, jež jsou konstituovány na základě provenienčního principu (tj. jeden fond tvoří „produkce“ jednoho původce, v případě osobních fondů jedné osoby), mají osobní fondy vzhledem ke svému obsahu mnohdy smíšený (tj. fondově-sbírkový) charakter a provenienční princip není vždy zcela důsledně dodržován. Také z tohoto důvodu je vcelku běžné, že se dokumenty osobní povahy nacházejí i v muzeích, případně galeriích či dalších paměťových institucích, kde tvoří samostatné sbírky či jsou součástí větších sbírkových celků.

Typický osobní fond, který se běžně nachází v českých archivech, vzniká z činnosti jedné osoby, případně jedné rodiny (v tomto případě se jedná o rodinný fond). Je tvořen zpravidla archiváliemi písemné povahy, ale i dalšími artefakty, které všestranně dokumentují život a dílo daného původce či příslušníků jedné rodiny. Totéž platí i pro sbírky osobní povahy, které se nacházejí v muzeích, případně galeriích a dalších paměťových institucích.

II. Způsoby nabývání osobních fondů

Do archivů se dokumenty osobní povahy dostávají převážně na základě mimoskartačního řízení, a to buď darem, nebo koupí, v obou případech na základě smlouvy uzavřené mezi archivem a tzv. zůstavitelem (samotným původcem či další osobou, která je s dokumenty oprávněná disponovat). Do muzeí a dalších paměťových institucí se dostávají jako výsledek jejich sbírkotvorné činnosti.

Mimoskartační řízení je vyvoláno buď z vnějšího podnětu, kdy se zůstavitel na archiv obrátí s nabídkou předání dokumentů, nebo na základě iniciativy samotných archivářů, kteří se aktivně snaží dokumenty osobní povahy získávat. Nejčastěji se jedná o vyhledávání vhodných původců, kdy archiváři využívají dobrých znalostí místních poměrů, informací z denního tisku, úmrtních oznámení, či o sledování

nabídky antikvariátů nebo aukčních portálů. V tomto ohledu často spolupracují archiváři z celé republiky a navzájem si předávají tipy na případné zajímavé akvizice. Menší část osobních fondů pak vzniká vytříděním příslušných archiválií z jiných archivních fondů, které se již nacházejí v péči archivu, a pouze nepatrné množství osobních fondů se do archivu výjimečně dostává z moci úřední, např. odúmrtí na základě soudního rozhodnutí a následnou nabídkou Úřadu pro zastupování státu ve věcech majetkových.

V případech, kdy archivář aktivně oslovuje vytipované zůstavitele či jejich rodinné příslušníky, je velmi důležité především vhodně a citlivě zvolit komunikační strategii. Je zapotřebí, aby archivář dokázal překonat jejich případnou počáteční nedůvěru (už dlouhodobě užívaný termín „pozůstalost“ proto zejména při jednání s dosud žijícími osobnostmi nepůsobí příliš přívětivě), zároveň však jednal rychle a důrazně (v případě úmrtí původce hrozí reálné nebezpečí spojené s živelnou likvidací dokumentů) a aby dovedl žijícím původcům či jejich pozůstalým vysvětlit význam a důsledek (pozitivní, ale i negativní) předání archiválií do péče archivu.

Význam práce archiváře a jeho odborná zkušenost se projevuje i při vlastním výběru dokumentů za archiválie a při jejich případném oceňování pro potřeby vyhotovení příslušné kupní smlouvy. Dohodnutá cena by měla odrážet hodnotu předávaných dokumentů jako celku a archivář by měl zůstavitele motivovat k jejich předání v co nejcelistvější podobě, nikoliv jen jako torza původního organicky vzniklého souboru, z něhož již předtím někdo „vyzobal“ lukrativní a sběratelsky nejcennější artefakty.

Po nabytí archiválií se jejich vlastníkem stává obvykle příslušný archiv, archiválie však mohou být po převzetí do péče archivu i nadále ve vlastnictví jiných subjektů (např. církevních) a v archivu jsou uloženy pouze jako depozitum na základě depozitní smlouvy. V rámci českého archivnictví se osobní fondy nacházejí zejména ve specializovaných archivech (např. v Archivu Akademie věd České republiky, Archivu Národního muzea, Literárním archivu Památníku národního písemnictví), ale stále více rovněž v ostatních veřejných archivech (zejména v Národním archivu, státních oblastních archivech či archivech územních samosprávných celků).

III. Evidence a archivní zpracování osobních fondů

Aby bylo možno archiválie a další dokumenty osobního charakteru nacházející se mimo archivy účelně využívat, je zapotřebí jejich důsledná celostátní (a v budoucnu dokonce i připravovaná mezinárodní) evidence. Veškeré archivní osobní fondy jsou evidovány v rámci Jednotného archivního fondu (JAF) v databázi PEvA, v jejímž číselníku se nacházejí ve skupině tematické evidence 110 000 Rodinné archivy a osobní fondy (podskupina 110 200 Osobní fondy). O tutéž evidenci se archivy snaží i v případě dokumentů nacházejících se v dalších paměťových institucích, ovšem z různých důvodů mnohdy zůstávají tyto snahy bez patřičné odezvy. Případný zájemce o historický výzkum konkrétní osobnosti se tedy musí ozbrojit trpělivostí a je nucen prohledávat i další podobné databáze, nejčastěji muzejní Centrální evidenci sbírek muzejní povahy České republiky (CES). V roce 1997 vydala tehdejší Archivní správa Ministerstva vnitra České republiky Soupis osobních písemných pozůstalostí a rodinných archivů v České republice, jehož doplňkem se stal o čtyři roky dříve vydaný Průvodce po fondech Literárního archivu Památníku národního písemnictví.

Neúřední charakter osobních fondů a sbírek rovněž zůstavitelům umožňuje prakticky svobodný výběr institucí, do kterých dokumenty osobní povahy předají. Někdy již sám původce za svého života předá své osobní dokumenty jím vybranému archivu, jindy určí, kam mají být předány po jeho smrti. V praxi pak mnohdy dochází k celé řadě nesystémových rozhodnutí, k popírání základních principů archivnictví (nejen provenienčního, ale např. i teritoriálního), nezřídka rovněž k „trhání“ archivních fondů či sbírek, kdy jsou jejich části uloženy v různých institucích. V případě státních archivů je možné tyto situace řešit vzájemnou dohodou a předáním archiválií do péče jednoho z nich, v případě různých typů paměťových institucí je situace mnohem složitější, většinou kvůli vlastnickým vztahům k archiváliím, v menším měřítku i kvůli rivalitě jednotlivých institucí. V mnoha případech tak není ani po zjištění „duplicity“ archivních fondů či sbírek možno provést nápravu tohoto stavu a „roztržené“ nebo více či méně neúplné osobní fondy a sbírky se stávají poněkud smutnou realitou.

V archivech jsou osobní fondy standardně archivně zpracovávány, inventarizovány či katalogizovány, což je hlavním předpokladem pro jejich zpřístupnění badatelské veřejnosti. Jejich odborné zpracování vyžaduje využití specifických postupů vycházejících z vnitřních vazeb dochovaných archiválií, a proto není možné vytvořit žádný univerzální způsob pořádání ani jednotné pořádací schéma. Existují sice některé „vzorové“ pořádací návody (nejčastěji využívaná je v roce 1984 tiskem publikovaná interní směrnice Ústředního archivu Československé akademie věd z 26. února 1980, i tak je však v praxi zapotřebí pružná aplikace v ní uvedených zásad s ohledem na dochované archiválie. Výsledkem odborného archivního zpracování je vyhotovený manipulační seznam, inventář či katalog, které různě podrobně evidují archiválie dochované v osobních fondech a i s využitím vytvořených rejstříků umožňují jejich efektivní vyhledávání. Specifickou formou zpracování částí osobních fondů (zejména korespondence) jsou edice.

Významným problémem, s nímž se musí archivář při pořádání a inventarizaci osobních fondů vypořádat, je především tzv. vnitřní skartace resp. přehodnocení významu části převzatých archiválií, které nemají trvalou historickou hodnotu. V případě osobních fondů je ke skartacím nutno přistupovat velmi obezřetně, jelikož i zdánlivě bezcenné doklady mohou být kvalitním dobovým svědectvím. Proto by se se skartacemi v osobních fondech nemělo příliš spěchat.

IV. Obsah osobních fondů

Osobní fond tvoří organický soubor písemných a jiných dokumentačních materiálů, které mají vnitřní vztah k životu a činnosti určité osoby a které mají nezpochybnitelnou historickou hodnotu. Jak již bylo uvedeno, má většina osobních fondů smíšený (fondově-sbírkový) charakter. Tomu odpovídá rovněž jejich různorodý obsah. Podle zaměření jejich původců se jedná mj. o osobní doklady, korespondenci, literární i odborné rukopisy, sbírky výpisků či výstřížků, fotografie, zvukové a obrazové materiály, filmy a další, mnohdy i trojrozměrné (např. vyznamenání) a velmi netradiční artefakty (např. smuteční stuhly).

Co se obsahu osobních fondů týče, lze je rozčlenit na pravé, nepravé a smíšené. Pravé osobní fondy obsahují archiválie, které dokládají výhradně život a dílo původce. Nepravé osobní fondy jsou často pouze skrytými archivními sbírkami, které sice vznikly činností původce, ale jinak s ním mají společného pouze málo. V těchto případech by měl archivář při zpracování osobních fondů archiválie obezřetně posoudit, zhodnotit oprávněnost jejich uložení v osobním fondu, případně je přemístit do jiných fondů či sbírek.

Totéž platí i pro smíšené osobní fondy, v nichž se nacházejí kromě archiválií dokumentujících život a dílo původce také např. archiválie úřední provenience, které nesou zjevné znaky původní úřední registry instituce, kde původce např. působil. Specifickým případem smíšeného osobního fondu je i takový, který obsahuje artefakty, které sice vznikly na základě sběratelské činnosti původce, které však nesou vnější znaky (razítka, přírůstková čísla, signatury) existujících paměťových institucí. Také v těchto případech by měly být tyto archiválie z osobních fondů vyčleněny a zařazeny do příslušných již existujících nebo nově vytvořených archivních fondů či předány zpět jejich původním vlastníkům. Tyto manipulace však často narážejí na nepochopení zůstavitele, na smluvní ustanovení mezi ním a archivem i na neochotu jednotlivých institucí tyto artefakty předávat.

V. Přístupnost k osobním fondům a její omezení

Obecně platí archivní legislativou (zákonem č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů, v platném znění) stanovená zásada, že archivně zpracované fondy jsou přístupné. Nezpracované fondy jsou přístupné jen tehdy, umožňuje-li to stav jejich dochování a stupeň jejich zpracování. To neplatí pro archiválie mladší než 30 let či archiválie nepřístupné z důvodů ochrany osobních údajů. Právě legislativně zakotvená ochrana osobních údajů (zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů, v platném znění) znamená snad největší problém ve zpřístupňování osobních fondů badatelské veřejnosti a je otázka, zda bude při dodržování veškerých podmínek, které legislativa stanovuje, vůbec reálné, aby archivy tento typ archiválií k bádání předkládaly.

Další omezení přístupnosti k osobním fondům jsou dána obsahem smluv (darovacích, kupních, depozitních), na jejichž základě byly osobní fondy předány do péče archivu. Příslušná ustanovení smluv mohou podstatným způsobem ovlivnit využívání osobních fondů a jakoukoliv manipulaci s nimi. Kromě legislativních a smluvních omezení je však zapotřebí vzít rovněž v úvahu respekt k vyšším mravním principům a hodnotám v souvislosti s ochranou soukromí jednotlivých původců, jejich potomků či dalších osob. Zde se jedná o velmi citlivou problematiku, kterou je třeba posuzovat individuálně a s dobrou znalostí konkrétních případů.

Osobní fondy lze z hlediska jejich přístupnosti badatelské veřejnosti rozdělit do tří skupin: přístupné bez omezení, přístupné se souhlasem zůstavitele či jeho právních nástupců (dědiců), nepřístupné s ohledem na platnou legislativu či na smluvní podmínky. Existují i případy, kdy nejsou převzaté archiválie přístupné ani samotným archivářům a kdy je jejich zpřístupnění vázáno na předem pevně stanovený okamžik.

Co nejpodrobnější archivní zpracování osobních fondů je důležité i z hlediska jejich fyzické ochrany. Není tajemstvím, že osobní dokumenty významných osobností jsou spojeny se značným zájmem sběratelů, což se projevuje v poptávce po nich na trhu s těmito komoditami. Důkladná evidence těchto pro sběratele lukrativních artefaktů je tedy společně s jejich digitalizací významným prostředkem v boji proti profesionálním vykradačům archivů a dalších paměťových institucí.

Další omezení využití archiválií nacházejících se v osobních fondech představují ustanovení tzv. autorského zákona (zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, v platném znění). Archivy či jiné paměťové instituce sice získaly do své péče a mnohdy i do vlastnictví veškeré smluvně převzaté artefakty, ovšem autorská práva k autorským dílům (zejména literárním, uměleckým či vědeckým), kterých se autor nemůže vzdát a která trvají po dobu jeho života a 70 let po jeho smrti, zůstala i nadále v majetku původců či jejich právních nástupců (dědiců). To mnohdy znamená vážný problém ve zpřístupňování artefaktů nacházejících se v režimu autorského práva.

VI. Využití osobních fondů ve výuce dějepisu

Základními aktivitami při využití osobních fondů ve výuce dějepisu jsou především vytipování zajímavých osobností „ze sousedství“ či „odvedle“, shromáždění relevantních materiálů o nich a vytvoření příběhu (tzv. biogramu), na který (či na kterém) by bylo možno didakticky aplikovat probíranou učební látku. Smyslem těchto činností je rovněž upozornit na mnohdy neprávem zapomenuté osobnosti veřejného života a navrátit je do historického povědomí spoluobčanů. Mnohdy se díky těmto aktivitám podaří tyto osobnosti i rehabilitovat a přispět k jejich ocenění (např. vzpomínkovým večerem, pamětní deskou či pojmenováním veřejného prostranství).

Tyto metody se ve výuce dějepisu na základních a středních školách a nižších cyklech víceletých gymnázií již úspěšně etablovaly a mnoho škol je zapojeno do celé řady celonárodních i regionálních projektů. Úspěšný byl kupř. první ročník žakovského dokumentaristického projektu *Příběhy našich sousedů*, který vznikl ve spolupráci s nevládní a neziskovou organizací Post Bellum. Ve spolupráci s paměťovými institucemi, pamětníky, případně samotnými aktéry vznikají (v tomto případě i s využitím metod tzv. orální historie) zajímavé práce, které jsou aplikovány nejen ve výuce formou referátu či besedy, ale mohou být i cenným mediálním výstupem, např. článkem do školního či regionálního periodika, obsahem webových stránek atd.

Není výjimkou, že mnohde vznikají speciálně na historii zaměřené regionální webové portály, takže i tím žáci a studenti základních a středních škol přispívají k obohacení historického povědomí obyvatelstva mikroregionu a mohou tak vhodně zúročit výsledky svého snažení. Kromě toho se seznamují také s existencí a činnostmi regionálních paměťových institucí a dostanou i možnost nahlédnout do badatelské „kuchyně“ profesionálních historiků.

Právě tím však většina podobných historiografických projektových počínů končí. Na základě dosavadních zkušeností ze spolupráce se školami však lze přistoupit ještě k další fázi kooperace. Žáci a studenti by v ní mohli pod vedením zkušených

odborníků proniknout z role konzumenta (tj. badatele) i do druhé sféry procesu zkoumání dějin a vyzkoušet si pozici shromažďovatele či zpracovatele historických dokumentů (tj. archiváře či muzejníka). Hlavním smyslem a cílem této nové aktivity je po dohodě s dotčenými osobami a jejich souhlasu shromážděné dokumenty utřídit, elementárně zpracovat a předat do teritoriálně příslušné paměťové instituce, nejlépe regionálních archivů.

Tím by se žáci a studenti zasloužili nejen o autentické „vytěžení“ narátora, ale rovněž o trvalé uchování shromážděných dokumentů pro budoucí generace. Jejich aktivita by tak získala mnohem vyšší přidanou hodnotu: podnítil by se v nich ještě hlubší zájem o minulost, přítomnost a budoucnost mikroregionu, v němž žijí, a souběžně s tím by se vytvořil pozitivní vztah k artefaktům, které jeho historii dokumentují (např. ke kronikářské práci, ochraně movitých a nemovitých historických památek atd.). Že se tímto způsobem v mladé generaci rozvíjí i vlastenectví, zodpovědnost a sebevědomí, není ani zapotřebí dodávat. A možná biografický výzkum přiměje žáky a studenty i k zamyšlení nad tím, že v životě není nic jednoduše černobílé, že hranice mezi reálným „padouchem“ a „hrdinou“ je mnohem rozostřenější, než se zdá při sledování filmů či četbě beletrie, a že rychlé soudy nejsou vždy těmi nejspravedlivějšími.

K tomu, aby byly všechny fáze žákovského či studentského historiografického výzkumu naplněny v souladu s odbornými i didaktickými požadavky, je zapotřebí především kvalitní příprava, metodická i personální. Do fáze výběru vhodné osobnosti musí být aktivně zapojen nejen vyučující, ale také rodinní příslušníci žáků či další ochotní spoluobčané. Ve fázi shromažďování informací či dobových artefaktů by měli žáci a studenti spolupracovat v první řadě se zvolenou osobností (pokud ještě žije), jejími rodinnými příslušníky (či pozůstalými), pamětníky, obecním kronikářem, dále by měli požádat o pomoc regionální paměťové instituce a též oslovit na region zaměřené profesionální či amatérské badatele. Ve fázi zpracování získaných dat pak opět pomůže primárně vyučující (metodika vytváření výstupu a jeho kritické posouzení), sekundárně archivář, muzejník, knihovník (metodika zpracování získaných artefaktů pro potřeby jejich dalšího uchování v paměťových

institucích, např. zásady pořizování audiovizuálního záznamu rozhovoru s narátorem, metody zpracování artefaktů, postupy pro jejich předání do péče archivu či muzea).

Je možné namítnout, že se jedná o příliš rozsáhlý úkol, který žáci základních škol a možná i studenti středních škol budou plnit obtížně. Pravdou je, že se bez účinné a opravdové pomoci svého okolí neobejdou, ale jejich velkým pozitivem je naopak až nakažlivý entuziasmus, který obvykle v pozdějším věku ochabuje. Proto je možno projekt rozdělit na dvě etapy: v první „zasít“ semínko zájmu a realizovat počáteční dvě fáze výzkumu a k druhé se vrátit třeba po několika letech, až žáci či studenti budou starší. To pak ta „sklizeň“ bude mnohem efektivnější a její výsledky obohacené nově získanými zkušenostmi a širším rozhledem.

O autorech

Mgr. Markéta Járová (*1976) archivářka Státního oblastního archivu v Plzni
e-mail: jarova@soaplzen.cz

PhDr. Karel Řeháček (*1972) archivář Státního oblastního archivu v Plzni
e-mail: rehacek@soaplzen.cz